

**РОЗРОБКА ОСНОВ НОВОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ
ІМПЕРІЇ «ОСОБЛИВОЮ НАРАДОЮ З ПОТРЕБ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ»**

**DEVELOPMENT OF THE FOUNDATIONS OF A NEW
AGRICULTURAL POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE «THE SPECIAL
MEETING THE NEEDS OF AGRICULTURAL INDUSTRY»**

У статті зроблено спробу на основі аналізу джерельної бази дослідити розробку основ нової аграрної політики Російської імперії початку ХХ ст. «Особливою нарадою з потреб сільськогосподарської промисловості». Звертається увага на проблему подальшої долі селянської общини та реформування селянського управління.

Ключові слова: *Особлива нарада, селянське самоуправління, нова аграрна політика, селянська община, хутір, індивідуальний вихід.*

The article attempts by analyzing the source base to explore the development of the foundations of a new agricultural policy of the Russian Empire beginning of the twentieth century. "The special meeting of the needs of the agricultural industry." The attention to the problem of the fate of the peasant communities and peasant management reform.

Key words: *The special meeting, peasant self-government, the new agricultural policy, the peasant commune, village, individual way.*

За умов набуття Україною незалежності, інтенсивного проникнення в сільськогосподарське виробництво якісно нових ринкових відносин, формування індивідуального селянського господарства, досить важливим

постає питання про детальне вивчення й переоцінку аналогічних процесів кінця XIX – початку XX ст. Це дозволить уникнути минулих помилок і якомога корисніше використати набутий досвід в умовах сучасного реформування аграрного сектору України.

У цьому контексті привертає увагу діяльність «Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості», яка діяла в 1902 – 1905 рр. в Російській імперії і розробляла нові засади сільськогосподарської політики. Особливу нараду очолив міністр фінансів С. Вітте. До складу установи увійшло 22 чиновники високого рангу. Вони представляли такі інституції Російської імперії: Державну раду (А. Половцев, граф І. Воронцов-Дашков, Н. Чихачев, А. Куломзин, П. Семенов, Н. Герард), Міністерство землеробства та державного майна (О. Єрмолов), Міністерство внутрішніх справ (Д. Сипягін, Е. Ватаці, В. Плеве), Міністерство фінансів (С. Вітте, В. Коковцов, О. Оболенський, М. Кутлер, О. Путилов) тощо [1, 2].

До Особливої наради також було кооптовано осіб, запрошених за особистої протекції Миколи II. Це були такі високопосадовці, як член Державної ради, сенатор І. Горемикін, статс-секретар М. Муравйов, міністр юстиції, сенатор С. Манухін, сенатор Г. Євреїнов, сенатор М. Хвостов [2]. За час діяльності Особливої наради С.Вітте до її роботи додатково було запрошено понад 100 осіб [2]. В основному це були такі опозиційно налаштовані до традиційного аграрного курсу посадовці, як Д. Піхно, П. Дюшен, А. Мануйлов та інші.

Питання діяльності «Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості», розглядалося у працях ряду істориків. М.С. Симонова [3] достатньо детально висвітлює різні періоди діяльності Особливої наради, а також розглядає боротьбу течій в правлячих колах з аграрної політики. С.М. Сидельников [4] робить змістовний аналіз політики самодержавства напередодні революції 1905 р. Найбільш зважений аналіз вказаної проблематики був зроблений в працях істориків петербурзької історичної школи: Б.В. Ананьїча, Р.Ш. Ганеліна [5; 6;7], В.С. Дякіна [8]. У ряді їх робіт

проведений багатосторонній аналіз усієї внутрішньої, у тому числі і аграрної політики царизму напередодні революції 1905 р. і досить детально розглянутий розвиток взаємин представників Міністерства фінансів і Міністерства внутрішніх справ в області вирішення аграрного питання. І.К. Щербакова [9], у своєму дослідженні розглядає Особливу нараду як альтернативний центр обговорення проектів аграрних перетворень в 1902 – 1905 рр. Діяльність Особливої наради стала предметом дослідження американського історика, професора російської історії Д. Мейси. У статті «Земельна реформа і політичні зміни: феномен Столипіна» він відмітив, що будь-яка реформа починається з «революції свідомості». Така ідеологічна революція, що привела до переосмислення аграрної проблеми і до вироблення нових радикальних рішень, сталася в Росії між початком 90-х рр. XIX ст. і 1905 р. [10].

Однак загалом вище означена проблема ще не дістала достатньо повного висвітлення, а тому стала предметом нашого аналізу. Автор статті ставить за мету на основі аналізу джерельної бази дослідити розробку основ нової аграрної політики Російської імперії «Особливою нарадою з потреб сільськогосподарської промисловості». Джерельна база представлена законодавчими актами, протоколами засідань «Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості» тощо.

Принципове значення для визначення напрямків нової аграрної політики у роботі «Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості» мало два питання: 1) які альтернативні обшинній формі землеволодіння форми можуть сприяти ефективному розвитку сільського господарства; 2) за якими правилами селяни можуть виходити з общини та виокремлювати свої наділи із общинного фонду.

Як не дивно, однак, і прихильники збереження общини, і їхні опоненти одноголосно висловилися за хутір як альтернативу общинному землеволодінню. Хутір було проголошено панацеєю в усуненні проблем, що мали місце у сільському господарстві Російської імперії наприкінці XIX – на

початку ХХ ст. Однак уже конкретні міркування стосовно хуторів, становлення хутірської системи господарювання на селі у прихильників збереження общини та їхніх опонентів були різними.

Член Державної ради П. Семенов, розмірковуючи над масштабами поширення хутірської системи, закликав колег «прагнути до добробуту всього народу, а не окремих осіб». На наш погляд, П. Семенов резонно зауважував, що формування хуторів призведе до масового обезземелення селян: «Якщо зі 100 селянських дворів земельні наділи перейдуть до 20 господарів, ... а решта 80 дворів стануть безземельними, то це б суперечило всьому тому, що створювалося Положенням 19 лютого 1861 р. Поділити общинну землю між усіма 100 дворами так, щоб кожний отримав гарну ділянку, на якій завів би хутірське господарство, на жаль, неможливо» [11, 15]. Подібними були думки і О. Щербатова. За його підрахунками, понад $\frac{3}{4}$ селян при переході на хутори, розмір якого обмежувався б 50 дес., ставали безземельними. Масовому поширенню цієї системи перешкоджали і природнокліматичні умови, наприклад дефіцит води в окремих регіонах. Відомий економіст О. Посніков, підтримуючи своїх однодумців, наводив аргументи соціокультурного характеру. Він був переконаний, що хутір, порівняно з общиною, меншою мірою відповідав специфіці побуту російських селян. У такий спосіб, виступаючи за хутір як альтернативну форму общинному землеволодінню, прихильники збереження общини виступали за обмеження поширення хутірської системи.

Опозиційно налаштований до общини професор П. Дюшен поставив під сумнів судження своїх колег стосовно недоречності масового поширення хуторів. Зокрема, він спростовував заперечення щодо поширення хуторів реальними прикладами із заселення Сибіру та інших степових районів Російської імперії. З цього приводу П. Дюшен говорив: «Дивно, що всі заперечення лунають саме тепер, коли ще до недавнього подвірне заселення було звичайною формою колонізації степів нашого півдня, приволзького краю і всього Сибіру, не кажучи вже про давню Русь, яка не знала великих

поселень. Якщо наші селяни до недавнього засновували у степах хутори і знаходили воду, то геть не зрозуміло, чому вони її не віднайдуть тепер» [12].

Особлива нарада, вислухавши доводи обох сторін, як завжди, обрала компромісну позицію. Вона була висловлена у виступах представника міністерства землеробства О. Єрмолова та професора Д. Піхно. Перший однозначно відрубне землеволодіння назвав досконалою формою землеволодіння. Водночас він погодився з думкою тих колег, які говорили про поступовий перехід до неї: «Я вважаю, однак, що перше, ніж перейти до цієї форми, община поступально пройде декілька стадій: спочатку трансформується у подвірне володіння, а далі – до більш відособленого землеволодіння. Перехід має бути поступовим...» [13, 20-21]. Схожі думки висловив і Д. Піхно. Він наголосив на безперспективності насильної трансформації економічного життя. На його переконання, краще не заважати людям жити краще, а допомагати у цьому. У зв'язку з цим, підсумовував професор: «Прагнути до масового поширення хуторів не потрібно, оскільки ця, безсумнівно краща, форма господарювання містить багато складнощів, не завжди є придатною до реалізації» [14, 30-31]. Таким чином позиція Особливої наради стосовно хуторів полягала у тому, що: 1) хутір визнавався ефективнішою порівняно з общиною формою землекористування, хоча і небездоганною; 2) перехід від общинного до хутірського землеволодіння має бути поступальним, ненасильницьким.

Друге питання було набагато складніше для вирішення, оскільки воно носило суто практичний характер: зачіпало інтереси не тільки тих селян, що виходили з общини та облаштовували хутірське господарство, а і тих, хто залишався в общині. Ураховуючи це, члени Особливої наради запропонували три можливі варіанти переходу до нових форм землеволодіння: 1) за рішенням більшості членів общини; 2) з ініціативи меншості; 3) індивідуальний перехід.

Перший варіант передбачав перехід до нової форми землеволодіння за умови, що за це проголосувала більшість членів общини. У такому випадку

автоматично порушувалося питання про те, що собою являє більшість. Відповідно до тогочасного чинного законодавства про селян, перехід до подвірного землеволодіння міг бути реальним тільки за рішенням кваліфікованої більшості (2/3). На практиці набрати таку кількість голосів було надзвичайно складно. Тому більшість членів Особливої наради вважала, що така кваліфікована більшість лише гальмувала сільськогосподарський прогрес. У зв'язку з цим лунали пропозиції замінити кваліфіковану більшість простою більшістю голосів.

Представник міністерства фінансів О. Оболенський, наприклад, взагалі доводив, що заміна кваліфікованої більшості простою на практиці немає суттєвого значення. Всерівно рішення про перехід, на його думку, приймалося одностайно. Сенатор М. Хвостов та заступник міністра внутрішніх справ О. Стишинський наполягали на збереженні кваліфікаційної більшості. О. Єрмолов 2/3 називав «кайданами, що стримують розвиток ініціативи у селян». Навіть прихильник общини П. Семенов визнав правоту думки О.Єрмолова. Він погоджувався на зменшення пропорції до 3/5. Водночас він не вітав заміни кваліфікаційної більшості на просту, вважаючи, що у такому разі вихід із общини залежатиме від випадковостей [15, 11].

Обережну позицію обрав голова наради С. Вітте. З одного боку, він вважав, що проста більшість набагато краща за кваліфікаційну, а з іншого – не наполягав на обов'язковому її застосуванні. Пояснюючи свій вибір голова Особливої наради роз'яснював: «Я висловився за збереження 2/3 голосів лише тому, що далі будуть обговорюватися способи для виходу з общини меншості, тобто йтиметься про те, що рішення більшості не є обов'язковим для меншості» [16, 15]. Така точка зору С. Вітте була взята за основу.

Жваві дебати точилися також навколо таких питань. По-перше, хто із членів общини мав право голосу: чи всі її члени, чи тільки ті, хто мав наділ. По-друге, як вираховувати більшість: чи із усієї чисельності тих, хто мав право голосу, чи тільки із тієї чисельності, що була присутня на сході. Думки членів Особливої наради стосовно цього були діаметрально протилежні.

Частина виступала за те, щоб більшість обраховувати із загального списку тих, хто мав право голосу, частина – тільки тих, хто брав участь у сході; одні виступали за збереження кваліфікованої більшості, інші – за просту більшість. Єдиної думки стосовно цього напрацьовано не було.

Думка про те, що рішення 2/3 общинників не було обов'язковим для меншості, ні в кого з членів Особливої наради не викликала сумнівів. Більше того, вона була схвалена одностайно – рідкісний випадок у роботі наради. Так само більшістю голосів був підтриманий і принцип, за яким меншість мала право на вихід із общини. Натомість умови реалізації цього принципу стали приводом до серйозної дискусії між прихильниками збереження общини та їхніми опонентами.

Так, О. Стишинський, М. Хвостов наполягали на тому, щоб за селянами, які вийшли з общини, закріплювати наділи в одному місці. В іншому випадку, переконував О. Стишинський, відбулася б плутанина між общинним та подвірним землеволодінням, посилювалося б черезсмузжя, унеможливилися б наступні переділи. З точки зору теорії, наведена вище позиція мала сенс. Однак на практиці, як слушно зауважив С. Вітте, її реалізувати було надзвичайно складно [16, 19].

Не менш важливими питаннями при виході селян із общини були питання про розмір наділів, які закріплювалися за ними, та про те, які саме наділи закріплювати за селянами. Цю проблему не оминули своєю увагою члени Особливої наради. На переконання І. Іванюкова, О. Нікольського, О. Стишинського, доречно звернутися до аналізу нормативно-правової бази і діяти, керуючись нею. Зокрема, І. Іванюков прямо вказував на рішення Сенату щодо цього питання. Відповідно до нього, за селянином який виокремлювався із общини, закріплювався той розмір землі, який він мав за останнім переділом [16, 23]. Це положення, на переконання О. Нікольського мало бути висхідним у визначенні земельних прав членів общини. З цим погоджувався і О. Стишинський. В його розумінні виокремлення з общини за існуючим переділом – єдине реальне вирішення цього питання.

Проти такого підходу категорично виступив заступник міністра внутрішніх справ М. Кутлер. Свою думку він обґрунтовував таким: «... переділи в общинах відбуваються по наявним у них душам, якщо у 2/3 общини кількість наявних душ зросла, а у 1/3 зменшилася, то 1/3 буде вимагати виокремлення з метою закріплення за собою того надлишку, що випадково став її» [16, 26-27]. У зв'язку з цим він пропонував виокремлювати землю на підставі нового переділу. Таким чином утворювалася ситуація, за якої нове правило відіграло роль гальма у ліквідації общини.

Обидві позиції були крайнощами, а тому члени Особливої наради відхилили їх. Своєрідну крапку у дискусії з цього питання поставив С. Вітте. Він підкреслив необхідність надання права меншості виходити з общини усупереч думці більшості. Голова наради окреслив три принципові умови такого переходу. По-перше, розмір ділянки селянина, який виокремлювався з общини, не повинен перевищувати того розміру, який по факту перебуває у користуванні такого селянина. По-друге, розмір виокремлюваної землі визначався на підставі тієї системи переділу і того сімейного складу, який мав місце на момент виокремлення. По-третє, повинні функціонувати спеціальні установи, до яких селяни могли вільно звертатися, вирішуючи поземельні спори [17, 5]. Такий підхід С. Вітте, ураховуючи загальний стан справ у сільському господарстві імперії, був виправданим. Він також узгоджувався з принципами Особливої наради – поступовість, ненасилля.

Індивідуальний перехід був необхідний із загальної сільськогосподарської точки зору. Саме таку позицію обстоював сенатор О. Нікольський. На його переконання, індивідуальна ініціатива селян була каталізатором удосконалення агротехнологій на селі. У зв'язку з цим він вважав, що якщо позбавити ініціативних селян права індивідуального виходу з общини, то остання позбудеться будь-якої можливості до прогресу [17, 11]. Більш обережним у своїх судженнях на проблему був С. Вітте. З одного боку, він вважав, що такий індивідуальний перехід сприятиме штучному нищенню общини. З іншого – не заперечував проти того, щоб таке право було

закріплене за селянами, але на умовах, які б унеможливили штучне руйнування общини. Як одну з них, С. Вітте називав дозвіл індивідуального переходу лише під час переділу. Однак це, як доводив сенатор І. Горемикін, суперечило 36 статті Загального Положення. У ній чітко було прописано: «Кожний член общини може вимагати, щоб із общинної землі йому було виокремлено ділянку у приватну власність, розмір якої відповідав би його дольовій участі у придбанні цієї общинної землі. Якщо таке зробити неможливо, то селянинові, який бажає отримати свою ділянку землі, общиною сплачуються кошти. Їхній розмір визначається або взаємною згодою, або оцінкою землі» [17, 16-17, 29].

Підводячи підсумки дискусії, члени Особливої наради зішлись на тому, що селяни мають право на індивідуальний вихід із общини лише під час переділів. У решті випадків вони мають право вимагати грошову компенсацію за те, що їхній наділ залишається в общині [18]. Взята за основу членами наради трисходинкова система переходу селян до нових форм землеволодіння, попри окремі недоліки, мала одну суттєву перевагу. Селяни отримували право вибору. До цього вони його не мали.

Окрім питань соціально-економічного характеру члени Особливої наради активно обговорювали і приймали рішення з питань суспільно-політичного характеру. Насамперед це стосувалося проблеми селянського управління та судоустрою.

С. Вітте на черговому засіданні наради висловив власну концепцію переоблаштування селянського управління. Її сутність полягала у тому, що центральну ланку селянського управління – сільську общину – планувалося реорганізувати на всестановій основі, максимально наблизивши її до земств. У такий спосіб Сергій Юлійович мав намір створити дрібну земську одиницю. Така позиція голови Особливої наради була підтримана більшістю її членів. Вони справедливо наголошували на тому, що селянське управління перевантажене різноманітними обов'язками: адміністративними, податними,

поліцейськими. Всі вони втратили становий характер, належали до компетенції не місцевих, а державних органів управління [19].

Більшість звертала увагу і на той факт, що склад волосного управління був незадовільним. Наприклад, представник міністерства фінансів О. Ріттіх зауважував: «Виборна служба у сільській адміністрації є тяжкою повинністю, вона відволікає від ведення господарства, тому старші посади, які є почеснішими, заміщуються або хуліганями, або особами, що від них залежать, менш почесні – недбалими господарями» [20, 10].

Селянське управління потребувало реорганізації й через сваволю земського начальства, зауважували представники більшості. На доказ своєї правоти її представники, зокрема М. Кутлер, оперуючи інформацією, що надходила до міністерства внутрішніх справ, зауважували, що закони 1889 р. не сприяють розвитку самоуправління на селі. Здебільшого питання, що належать до компетенції селянських сходів та общин, вирішуються на власний розсуд земського начальника [21, 21].

Проти такої позиції більшості виступила меншість: О. Стишинський, М. Хвостов, О. Щербатов, С. Шереметев. Вони наполягали на необхідності збереження становості у селянському управлінні. Були категорично проти будь-яких принципових змін у цій справі. Єдине на що вони погоджувалися – часткові зміни в органах селянського самоуправління та покращення кадрового складу волосного та сільського сходів. Вони були переконані, що сама ідея всестанової волості не може бути реалізована. В іншому випадку, стверджували представники меншості, у роботі сходу домінували б куркулі та інший небажаний елемент [22, 28].

Заперечуючи ідею всестановості волості, меншість обґрунтовувала це тим, що селянський мир – однорідна маса, на яку особи інших станів, із їхньою культурою та освітою, справлятимуть негативний вплив [23, 169]. У своїх судженнях вони не були самотніми. Подібних поглядів дотримувалася соціалістично налаштована інтелігенція та крайні консерватори.

На переконання меншості, переоблаштування селянського управління суперечило основним принципам Великої реформи. Про це відверто на засіданні Особливої наради заявив О. Стишинський. За його словами, заміна сільського сходу новою формою всестанового земського управління – дрібною земською одиницею – рівнозначна «ліквідації селянства як стану у першій половині Росії та катастрофічному зменшенню чисельності у другій половині» [24, 28].

Проти всестановості селянського управління висловився і сенатор М. Хвостов. У своїх аргументах він апелював до морального аспекту проблеми. Зокрема, наголошував на тому, що селяни навряд чи виграють від того, що у роботі волосних з'їздів братимуть участь представники інших станів [22, 28].

Водночас, розуміючи, що повністю виступати проти ідеї удосконалення земств за умов революції 1905 – 1907 рр. неможливо, меншість пішла на тактичний крок. Її представники запропонували вирішити завдання зближення земств із населенням шляхом реорганізації виконавчих органів земств. Замість формування всестанових волосної та земської установ вносилися ідея розширення представництва на сільських сходах під час вирішення чітко визначеного кола питань. Меншість готова була надати право голосу на сільських сходах міщанам, ремісникам, цеховим тощо [22, 28].

Підсумком гострих дебатів стало голосування. У його результаті члени Особливої наради висловилися на підтримку проекту С. Вітте. Було прийнято рішення вилучити із селянського управління ведення адміністративних справ. Їх передавали або земству, або урядовій установі.

Отже, підсумовуючи обговорення членами Особливої наради важливих соціально-економічних та суспільно-політичних складових селянського питання, констатуємо таке. По-перше, її засідання відбувалися в атмосфері коректних, тією чи іншою мірою науковообґрунтованих дискусій між прихильниками консервативної аграрної політики та їхніми опонентами. По-

друге, рішення, що приймалися, ґрунтувалися на принципах поступовості та ненасиллі. По-третє, прийняті по ключовим питанням соціально-економічного життя селян рішення засвідчували, що нарада обрала і дотримувалася чіткого курсу, спрямованого на модифікацію аграрного сектора економіки. Водночас урахувалися інтереси якщо не всіх, то більшості сільгоспвиробників. Пріоритет стали віддавати розвитку особистої ініціативи селян, поступовій трансформації общинного землеволодіння в індивідуальне, становленню інституту селянської приватної власності на землю. По-четверте, обговорення питань суспільно-політичного життя селян, рішення, що були прийняті, продемонстрували кардинальні зміни у ставленні держави до селян. Було визнаним за доцільне інтегрувати селянство у загальний соціальний організм Російської імперії, визнати його повноправним суб'єктом цивільно-правових відносин. Ставка робилися на стимулювання і розвиток селянського самоуправління, інтеграцію селянського мікрокосму до імперського макрокосму. По-п'яте, упродовж кінця 1904 – початку 1905 рр. Особлива нарада виконувала функції справжнього центру з розробки основ нової аграрної політики. Згодом саме рішення Особливої наради ляжуть в основу Столипінської аграрної реформи.

Список використаних джерел та літератури

1. Всеподданнейший отчет по Особому совещанию о нуждах сельскохозяйственной промышленности 1902 – 1904 гг. – С-Пб., 1904.
2. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 201 – 202.
3. Симонова М.С. Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции. / М.С. Симонова. – М.: Наука, 1987. – 254 с.
4. Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма. / С.М. Сидельников. – М.: Издательство Московского университета, 1980. – 289 с.

5. Ганелин Р. Ш. Российское самодержавие в 1905 году. Реформы и революция / АН СССР. Ин-т истории СССР. Санкт-Петербургское отделение. – СПб. : Наука. С.-Петербургское отделение, 1991. – 221с.
6. Ананьич Б.В., Кризис власти в России. Реформы и революционный процесс. 1905-1917 годы / Б.В. Ананьич, Р.Ш. Ганелин // История СССР. – 1991. – № 2. – С. 96-106.
7. Ананьич Б.В. Сергей Юльевич Витте и его время. / Б.В. Ананьич, Р.Ш. Ганелин. – СПб., 1999. – 430 с.
8. Дякин В.С. Деньги для сельского хозяйства 1892—1914 гг. (Аграрный кредит в экономической политике царизма). / В.С.Дякин. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 1997. – 356 с.
9. Щербакова И.К. Особое Совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности и Редакционная комиссия Министерства внутренних дел как альтернативные центры обсуждения крестьянского вопроса в начале XX века (1902 – 1905 гг.). / И.К. Щербакова. – Дисс... к.и.н. – М., 2003. – 282 с.
10. Мэйси Д. Земельная реформа и политические перемены: феномен Столыпина / Д. Мэйси // Вопросы истории. – 1993. – № 4. – С. 3-19.
11. Протокол № 13 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905.
12. РДИА. – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 68 – 70.
13. Протокол № 15 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905.
14. Протокол № 14 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905.
15. Протокол № 16 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905.
16. Протокол № 17 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905.
17. Протокол № 19 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905.
18. РДИА. – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 106. – Арк. 4.
19. РДИА. – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 104. – Арк. 316.
20. Крестьянское дело: краткий свод местных комитетов / Сост. А.А. Риттих. – С-Пб., 1903.
21. Протокол № 3 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905.

22. Протокол № 1 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905.
23. Гурко В. И. Черты и силуэты прошлого: Правительство и общественность в царствование Николая II в изображении современника. / В.И.Гурко. – М.: «НЛО», 2000. – 816 с.
24. Протокол № 2 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905.